

**BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA NUTQIY
KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHDA XALQ OG‘ZAKI IJODI
NAMUNALARINING DIDAKTIK IMKONIYATLARI VA
LINGVOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI**

Sultonov Humoyun Ulug‘murodovich,

Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi,

h.u.sultonov@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda xalq og‘zaki ijodi (folklor) namunalarining didaktik, neyrolingvistik va psixologik imkoniyatlari chuqur ilmiy tahlil qilingan. Tadqiqot davomida ertak, topishmoq, maqol, tezaytish va afsona kabi janrlarning bolaning kognitiv tafakkuri, monologik va dialogik nutqi, shuningdek, ijtimoiy adaptatsiyasiga ta’siri differensial yondashuv asosida ochib berilgan. Folklor asarlarining shunchaki adabiy material emas, balki kognitiv egiluvchanlik, evristik tafakkur va milliy identifikatsiyani ta’minlovchi qudratli pedagogik mexanizm ekanligi ilmiy dalillar bilan asoslangan.

Kalit so‘zlar: nutqiy kompetensiya, xalq pedagogikasi, folklor, kognitiv egiluvchanlik, prosodik qatlam, artikulyatsion gimnastika, lingvodidaktika, sabab-oqibat tafakkuri, milliy identifikatsiya, empatiya.

Аннотация. В данной статье проведен глубокий научный анализ дидактических, нейролингвистических и психологических возможностей образцов устного народного творчества (фольклора) в развитии речевых компетенций учащихся на этапе начального образования. В ходе исследования на основе дифференциального подхода раскрыто влияние таких жанров, как сказка, загадка, пословица, скороговорка и легенда, на когнитивное мышление, монологическую и диалогическую речь, а также социальную

адаптацию ребенка. Научно обосновано, что фольклорные произведения являются не просто литературным материалом, а мощным педагогическим механизмом, обеспечивающим когнитивную гибкость, эвристическое мышление и национальную идентификацию.

Ключевые слова: речевая компетенция, народная педагогика, фольклор, когнитивная гибкость, просодический слой, артикуляционная гимнастика, лингводидактика, причинно-следственное мышление, национальная идентификация, эмпатия.

Anatation. This article provides a deep scientific analysis of the didactic, neurolinguistic, and psychological possibilities of folklore in developing the speech competencies of students at the stage of primary education. During the research, the impact of genres such as fairy tales, riddles, proverbs, tongue twisters, and legends on the child's cognitive thinking, monologic and dialogic speech, as well as social adaptation was revealed based on a differential approach. It is scientifically substantiated that folklore works are not just literary material, but a powerful pedagogical mechanism that ensures cognitive flexibility, heuristic thinking, and national identification.

Keywords: speech competence, folk pedagogy, folklore, cognitive flexibility, prosodic layer, articulatory gymnastics, linguodidactics, causal thinking, national identification, empathy.

Kirish. Bashariyat sivilizatsiyasi va ta'lim tarixiga teranroq nazar tashlaydigan bo'lsak, jamiyatda rasmiy o'quv dargohlari, ya'ni institutsional ta'lim vujudga kelgunga qadar o'tgan minglab yillar mobaynida yosh avlodni intellektual va ijtimoiy hayotga tayyorlashning eng mukammal, yagona va uzluksiz mexanizmi bevosita xalq pedagogikasi (etnopedagogika) bo'lganligini ko'ramiz. Ushbu xalqona ta'lim tizimining yashovchanligini ta'minlagan asosiy qon tomiri esa, shubhasiz, asrdan-asrga, og'izdan-og'izga sayqal topib o'tib kelgan, o'zida butun bir

xalqning dunyoqarashi, axloqiy mezonlari, falsafasi va til go'zalligini mujassam etgan bitmas-tuganmas ma'naviy xazina – xalq og'zaki ijodi namunalaridir.

Zamonaviy pedagogika fani bugungi kunga kelib ta'lim metodlarini qanchalik raqamlashtirmasin, sun'iy intellekt va innovatsion texnologiyalar bilan boyitmasin, inson ruhiyatini tarbiyalashda, uning hissiy-intellektual olamini boyitishda folklorning hayotbaxsh va tabiiy qudratiga bo'lgan ehtiyoj aslo susaygani yo'q. Aksincha, texnogen sivilizatsiya davrida bu ehtiyoj yanada ortib bormoqda. Taniqli ma'rifatparvar allomamiz Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek, bolaning lisoniy olami, eng avvalo, uning o'z onasi va xalqi aytgan allalar, sehrli ertaklar hamda hikmatli maqollar muhitida ochiladi. Aynan mana shu sof milliy zamin uning kelgusi ma'naviy va intellektual binosi uchun poydevor vazifasini o'taydi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish doirasida xalq og'zaki ijodi namunalarining didaktik, neyropsixologik va lingvistik imkoniyatlarini differensial (alohida janrlar kesimida) tadqiq etish ushbu maqolaning asosiy ilmiy o'zagini tashkil etadi. Folklor shunchaki badiiy zavq beruvchi adabiy materiallar yig'indisi emas; u bolaning kognitiv (idrok etish), emotsional-irodaviy va kommunikativ sohalarini majmuaviy tarzda faollashtiruvchi universal didaktik vositadir. Xalq og'zaki ijodida bironta ham ortiqcha, maqsadsiz takrorlangan so'z yoki mantiqsiz xulosa uchramaydi. Har bir asar yuzlab yillik qattiq "xalq tahriridan" o'tgan bo'lib, u bolaning psixologik idrokiga eng qisqa va ta'sirchan yo'l topuvchi pedagogik kalit hisoblanadi.

Asosiy qism. O'quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini o'stirishda folklordan foydalanishni yaxlit bir qolipda emas, balki ularning o'ziga xos janr xususiyatlaridan kelib chiqib tahlil qilish zarur. Chunki ertak miyadagi boshqa kognitiv mexanizmni, topishmoq yoki tezaytish esa mutlaqo boshqa psixolingvistik jarayonni ishga tushiradi.

1. Ertaklar – voqelikni izchil bayon etish va uzluksiz monologik nutq trenajyori

Ertak janri kichik maktab yoshidagi (7-10 yosh) bolalar o'quv va idrok faoliyatiga eng yaqin bo'lgan, ularning qalb qatlamlariga chuqur kirib boruvchi yetakchi epik asar turidir. Psixologik jihatdan olganda, ertaklardagi g'ayritabiiy kuchlar, mo'jizaviy unsurlar va mifologik qahramonlar bolani reallikdan uzoqlashtirish uchun emas, balki aniq hayotiy qonuniyatlarni (yaxshilikning doim yengishi, yomonlikning jazolanishi, halol mehnatning qadrlanishi) ramziy-metaforik tilda osonroq anglab yetishi uchun xizmat qiladi. Mashhur psixolog L.S. Vygotskiy ta'kidlaganidek, bolaning tasavvuri uning tajribasi bilan uzviy bog'liqdir. Ertak aynan shu hayotiy tajribani bevosita yashab o'tmagan holda, vizual-emotsional tarzda miyada modellashtirish imkonini beradi.

Didaktik nuqtai nazardan ertaklarning nutq o'stirishdagi eng katta imkoniyati – bu o'quvchida kontekstli, bog'lanishli monologik nutqni shakllantirishdir. Ma'lumki, har qanday ertak qat'iy syujet xronologiyasiga ega: boshlanma (ekspozitsiya), tugun (ziddiyatning paydo bo'lishi), voqealar rivoji (qahramonning sinovli yo'li), kulminatsiya (eng yuqori nuqta) va yechim. Bola o'qigan yoki eshitgan ertagini o'qituvchiga qayta so'zlab berayotganida ana shu qat'iy mantiqiy algoritmgaga rioya qilishga majbur bo'ladi. Bu jarayonda miya olingan katta hajmdagi ma'lumotni tizimlashtirishni, asosiy g'oyani ikkinchi darajali detallardan ajratishni va sabab-oqibat zanjirini buzmasdan gapirishni mashq qiladi. Agar bola voqealar xronologiyasini adashtirib yuborsa, asar mantiqi buziladi. Demak, ertak vositasida bolaning nutqi uzuq-yuluq, qisqa savol-javoblardan iborat holatdan, tizimli, kengaytirilgan matn yaratish holatiga silliq o'tadi.

Bundan tashqari, qahramonlar obrazini yaratish leksik-semantik boylikni oshirishning beqiyos qurolidir. “Yovuz devning tashqi ko'rinishi qanday edi?” yoki “Kenja botir qanday inson?” kabi ochiq savollar bolani faol kognitiv izlanishga undaydi va uning passiv lug'atidagi ko'plab sifatlar (botir, ayyor, xunuk, adolatli, qo'rqmas) aktiv nutq qatlamiga ko'chib o'tadi.

2. Topishmoqlar – assotsiativ tafakkur va metaforik idrok katalizatori

Boshlang'ich ta'lim amaliyotida faol qo'llaniladigan, sirli jumboqqa asoslangan yana bir muhim janr – topishmoqlardir. Lingvodidaktik tahlillar tasdiqlaydiki, topishmoq shunchaki xotirani charxlovchi mashq emas, u sof aqliy operatsiyalarni – tahlil (analiz), taqqoslash (sintez) va abstraksiyalash (umumlashtirish) jarayonlarini yuzaga chiqaruvchi kuchli kognitiv instrumentdir. Buyuk qomusiy olim Aristotelning metaforaga bergan ta'rifiga tayansak, topishmoq – bu narsalarning o'zaro yashirin o'xshashligiga asoslangan chuqur, ixcham va ko'p qatlamli metaforadir.

Bolaga: “O‘zi bitta, ko‘zi mingta. U nima?” (Elak/Sita) deb topishmoq berilganda, uning miyasida jiddiy analitik jarayon kechadi. O‘quvchi avvalo obyektning vizual ko‘rinishini tasavvur qilishi, undagi mayda teshiklarni insonning “ko‘z”iga o‘xshata olishi uchun obrazli tafakkurga ega bo‘lishi kerak. Topishmoq bolani atrof-muhitdagi buyumlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘z ma‘nosida emas, balki majoziy, ko‘chma ma’noda (metaforik idrok orqali) qabul qilishga o‘rgatadi. Shuningdek, u obyektidagi eng tayanch, hal qiluvchi belgini ajratib ko‘rsatish malakasini shakllantiradi. Zamonaviy evristik ta’limda o‘qituvchilar bolalarga nafaqat tayyor topishmoqni topishni, balki berilgan rasm asosida o‘zlari yangi topishmoq ixtiro qilishni vazifa qilib beradilar. Bu o‘quvchining ijodiy (kreativ) kompetensiyasini nihoyatda yuksaltiradi.

3. Maqol va matallar – nutqiy lakonizm va deduktiv xulosa yozish qobiliyati

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar uchun nutqiy faoliyatdagi eng murakkab jarayonlardan biri – bu ortiqcha so‘zlarsiz, ixcham va lo‘nda qilib ulkan ma‘noni ifodalay olish, ya’ni nutqiy lakonizmdir. Bolalar ko‘pincha bitta fikrni tushuntirish uchun duduqlanadi, so‘zlarni qaytaradi va gapni asossiz ravishda cho‘zib yuboradi (tarqoq fikrlash). O‘zbek xalq maqollari va matallari ana shu yoyma fikrlashni yig‘ib, bitta yorqin qolipga soluvchi didaktik “karkas” vazifasini o‘taydi.

Maqol o‘zida butunlay tugallangan grammatik va mantiqiy hukmni jamlaydi. Dars jarayonida o‘qilgan hikoya yoki matnning yakuniy g‘oyasini aniqlash

so‘ralganda, o‘qituvchi: “Ushbu hikoyani bitta xalq maqoli orqali qanday xulosalash mumkin?” deb savol tashlashi o‘quvchidan deduktiv tafakkurni talab qiladi. O‘quvchi voqeani qayta aytib o‘tirmasdan, axborotni shifrlaydi (kodlashtiradi) va maqsadga eng mos maqolni (“Yetti o‘lchab, bir kes” yoki “Tikka tik, mardga mard”) tanlaydi.

Shu bilan birga, maqollar o‘quvchiga o‘zbek tilining antonimika va sinonimika olamini ochib beradi. “Yaxshidan bog‘ qolar, yomondan – dog‘” kabi qarama-qarshilik (antiteza) asosiga qurilgan sintaktik qurilmalar bolani nutqda ritm, kontrast (farq) va intonatsiya nima ekanligini his qilishga o‘rgatadi. Maqollarning pand-nasihat ruhi esa o‘quvchiga vatanparvarlik, halollik, mehnatkashlik kabi tushunchalarni asab tizimiga hech qanday sun’iy bosimsiz singdiradi.

4. Tezaytish va sanamalar – artikulyatsion gimnastika va neyrolingvistik ahamiyat

Og‘zaki nutq kompetensiyasining jismoniy-biologik poydevori bo‘lgan fonetik va orfoepik to‘g‘rilik boshlang‘ich ta‘limning ilk yillaridayoq shakllantirilishi shart. Harflar va tovushlarni aniq talaffuz eta olmaslik (diksiya nuqsonlari) nafaqat og‘zaki muloqotda, balki yozma nutqda ham jiddiy xatoliklarni (eshitilishi o‘xshash harflarni adashtirish) keltirib chiqaradi. Nutq apparati mushaklarini chiniqtirishda tezaytish va sanamalarning roli beqiyosdir.

Tezaytishlar (“Qishda kishmish pishmasmish...”) shunchaki o‘yin emas, u bolaning fonematik eshitish qobiliyatini keskin o‘stiruvchi sof logopedik darsdir. Uni bir nafasda, tez va xatosiz talaffuz qilish miyadan kelayotgan impulslarni til, lab va jag‘ harakatlariga nihoyatda tezkorlik bilan moslashtirishni talab etadi. Dars boshida 3-5 daqiqalik “fonetik zaryadka” sifatida ulardan foydalanish bolaning matn o‘qish texnikasini sezilarli oshiradi.

Sanamalar va xalq qo‘shiqlari esa nutqning prosodik qatlamini (ohang, ritm, urg‘u, pauza) shakllantiradi. Neyrolingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, miyaning o‘ng yarim shari nutqning musiqiyligi uchun javob beradi. Sanamalar

bolada nafas olish algoritmiga tartib beradi, uzoq matnlarni o‘qishda nafas qaytishi va asossiz pauzalar qilishning oldini oladi. Guruh bo‘lib aytiladigan mavsumiy qo‘shiqlar (masalan, “Boychechak”) logonevroz (duduqlanish) nuqsoni bor bolalar uchun eng kuchli terapevtik va profilaktik vositadir.

5. Afsona va rivoyatlarning kauzal (sabab-oqibat) tafakkur va argumentativ nutqni o‘stirishdagi o‘rni

Boshlang‘ich ta’limning strategik vazifalaridan yana biri bolada tahliliy-tanqidiy fikrlashni va o‘z pozitsiyasini dalillashni (argumentativ nutqni) tarbiyalashdir. Afsona va rivoyatlar ko‘pincha real tarixiy shaxslar, joy nomlari (toponimlar) yoki tabiat hodisalarining paydo bo‘lish sabablarini o‘ziga xos tarzda tushuntirib beradi. Bu xususiyat bolada “Nima uchun shunday bo‘ldi?” degan mantiqiy savolni uyg‘otadi.

“Nima uchun laylaklar odamlarga yaqin yashaydi?” yoki “To‘maris va Shiroq” kabi rivoyatlar ustida ishlaganda o‘quvchilar murakkab kauzal bog‘lanishlarni izlashga kirishadilar. Buning natijasida ularning nutqida “chunki”, “shu sababli”, “natijada”, “agar shunday bo‘lganda edi” kabi murakkab sintaktik ergashtiruvchi bog‘lovchilarning ishlatilishi keskin ortadi. Bola oddiy yalang gaplardan, murakkab tobe yotiq va qo‘shma gaplar darajasiga ko‘tariladi, o‘z fikrini himoya qilish madaniyatini (debat asoslarini) o‘rganadi.

6. Kognitiv egiluvchanlik (Cognitive flexibility), empatiya va milliy identifikatsiya

Xalq og‘zaki ijodining betakrorligi uning statik emas, balki dinamik va polimorf (ko‘p ma’noli) ochiq tizim ekanligidadir. Bitta maqol yoki hikmatni turli xil hayotiy vaziyatlarga moslashtirib qo‘llash mumkin. Bu o‘quvchining kognitiv egiluvchanligini oshiradi. Bolalar muloqot jarayonida qoliplarga tushib qolmay, har bir yangi vaziyatni to‘g‘ri baholashni va unga mos til vositalarini ongli ravishda tanlashni mashq qiladilar.

Shu bilan birga, askiyalar va dialogik aytishuvlar bolada “kommunikativ navbat” (turn-taking) odobini shakllantiradi. Bolalar sherigini oxirigacha eshitishni, empatiya – boshqa insonning hissiyotlarini tushunib, unga hamdard bo‘lishni o‘rganadilar. Folklor obrazlari orqali rahm-shafqat, jasorat kabi abstrakt tushunchalar real nutqiy faoliyatda jonlanadi.

Eng asosiysi, ta’lim-tarbiya jarayonida folklordan foydalanish – yosh avlodni o‘z milliy ildizlariga, lingvokulturologik maydoniga tutashtiruvchi ko‘prikdir. Globallashuv davrida, yot madaniyatlar axborot oqimi kuchaygan bir sharoitda, o‘zbekona milliy qiyofani saqlab qolish o‘ta dolzarbdir. Nutqiy kompetensiya shunchaki xatosiz gapirish emas; u til ortidagi xalq mentalitetini ifoda etishdir. “Lafz”, “or-nomus”, “halol luqma”, “qanoat” kabi tarjima qilib bo‘lmaydigan milliy konseptlarning o‘quvchi nutqiga ko‘chishi ongsiz ravishda uning milliy g‘ururi va o‘zligini anglash poydevorini quradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, xalq og‘zaki ijodi namunalari boshlang‘ich ta’limning nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish doirasida o‘zining serqirra, teran va universal didaktik imkoniyatlari bilan ajralib turadi. U bolaning artikulyatsion mexanizmlarini biologik va jismoniy jihatdan chiniqtiradi, so‘z boyligini leksik jihatdan maksimal kengaytiradi, eng muhimi – o‘quvchi tafakkurini erkin, ijodiy, tanqidiy va toza milliylik bilan sug‘orilgan yuksak intellektual bosqichga olib chiqadi.

Folklor shunchaki o‘tmish yodgorligi emas, balki u globallashuv asrida yosh avlodning ma’naviy immunitetini mustahkamlashga qaratilgan ulkan davlat ahamiyatiga molik pedagogik strategiyadir. Shu sababli, bugungi kunda amaliy pedagogika va xalq ta’limi tizimi oldida turgan eng ustuvor metodik vazifa – ushbu tarixiy xazinani an’anaviy, shunchaki yuzaki o‘qish doirasidan olib chiqib, innovatsion, interfaol va o‘quvchi faoliyatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatuvchi raqobatbardosh ta’lim texnologiyalari darajasiga ko‘tarishdan iboratdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. (O'RQ-637-son). – Toshkent: O'zbekiston, 2020.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 160 b.
3. Vygotsky L.S. Tafakkur va nutq (Psixologik tadqiqotlar) / Tarj. Sh.A. Do'stmuhammedova. – Moskva: Labirint, 1999. – 352 b.
4. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Darslik. – Toshkent: Musiq, 2010. – 340 b.
5. Qosimova Q., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 352 b.
6. Leontiev A.A. Yazyk, rech, rechevaya deyatelnost. – Moskva: Prosveshchenie, 1969. – 214 s.
7. Elkonin D.B. Psixologiya igry. – Moskva: Pedagogika, 1978. – 304 s.
8. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990. – 304 b.
9. Zinkevich-Evstigneeva T.D. Praktikum po skazkoterapii. – Sankt-Peterburg: Rech, 2017. – 320 s.
10. G'oziyev E.G'. Ontogenez psixologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2010. – 360 b.
11. Niyozmetova R., Xusanboyeva Q. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2011. – 352 b.
12. Urakova O. Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanib ma'naviy-axloqiy tarbiyalash. Monografiya. – Buxoro: Durdona, 2021. – 120 b.
13. Shodiyeva Q. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stirish texnologiyalari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2018. – 144 b.
14. G'afforova T. Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Tafakkur, 2011. – 180 b.

15. Piaget J. The Language and Thought of the Child. – London: Routledge, 2001. – 320 p.
16. Ro‘ziyeva D., Usmonboyeva M., Holiqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013. – 115 b.
17. Muxiddinova H. Ta'lim bosqichlarida o‘zbek tili o‘qitilishi uzluksizligini ta'minlashning ilmiy-metodik asoslari. – Toshkent: Fan, 2011. – 188 b.
18. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008. – 132 b.
19. Krashen S.D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – Pergamon Press, 1982. – 202 p.
20. Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi. (Kommunikativ yondashuv va nutq kompetensiyalari bo‘yicha ilmiy xulosalar). – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 432 b.